

יובל סיני

כוחו של דין מרומה וב'קים לי בגואה' במשנת הגאנים והרמב"ם

- א. פתיחה
- ב. רקע: דין מרומה בספרות חז"ל
 - 1. הבריתא בשבועות (ל, ב)
 - 2. סוגיות הbabel' בסנהדרין (לב, ב)
 - 3. היחס בין המקורות
- ג. שיטת הגאנים
 - 1. רב סעדיה גאון
 - 2. רב שרירא גאון ורב האי גאון
- ד. שיטת הרמב"ם
 - 1. עיון בהלכות סנהדרין (כד, ג)
 - 2. פסיקה הלכה למעשה בתשובות הרמב"ם
 - 3. דין מרומה כמנגנון עצמאי
 - 4. שיטת חכמי ספרד ופורטוגאל
- ה. היסודות המשפטיים של שיטת הרמב"ם
 - 1. "אין הדבר מסור אלא לבו של דין"
 - 2. בין "קים לי בגואה" לדין מרומה
- ו. אחריות דבר

א. פתיחה

המאמר שבפנינו נוגע בשאלת: כיצד על פי משנתם של הגאנונים והרמב"ם נהוג בבית הדין כשבפנינו עומדת דין הנראת בעיניו כמורמה? מהן הסמכויות הנთונות לבית הדין במקרה זה, ומהו המשקל הנitin לשיקול דעתו?¹ הדיון אינו מצטמצם לסוגיות דין מורה בלבד, אלא עוסק גם בזיקה בין סוגיה זו לבין סוגיות דין "קיט ליב גוועה" (כתובות, פה, א). דרך שתי סוגיות אלו, נתודע לשאלות רחבות יותר, הנוגעות לכוחו של הדיון בכלל, ולדרכי פעולה בדיון המשפטי. כמו כן: מקום של שיקול דעתו השיפוטי, יכולתו לדון על פי תחשותו הסבירטיביות ולא על פי ראיות אובייקטיביות, ועוד.

ב. רקע: דין מורה בספרות חז"ל

בראש הדברים מן הרاوي להביא, בקצרת האומר, את המקורות הרלוונטיים בספרות חז"ל, הניצרכים להבנת דברי הגאנונים והרמב"ם.

1. הברייתא בשבועות (ל, ב)

המקור התנאי הקדום ביותר המצוין בפנינו, הנוגע לדין מורה, הוא ברייתא בתלמוד הבבלי (שבוות, ל, ב), הדורשת מספר דינים מהפסק "מדבר שקר ורחק" (שםות כג, ז), ובינהם גם את "דין מורה":

תנו רבנן: ... מנין לדין שיודע בדיון שהוא מורה, שלא יאמר: הויל והעדים מעידין, אחתכנו ויהא קולר תלוי בצואר עדין? תלמוד לומר:

'מדבר שקר ורחק'.

מהברייתא נלמד על כמה ממאפייניו של הדיון המורה:

* המאמר הינו עיבוד מחדש של חלקים מפרק של עבודת הדוקטורט שלי בנושא: "מעורבות בית הדין בהליך הדיוני במשפט העברי", אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תשס"ד (להלן: סיני, מעורבות). הדיון במאמר כאן חלקי ביותר, ונוגע לשיטת הגאנונים והרמב"ם בלבד. ניתוח נרחב של מקורות חז"ל ועמדות הראשונים רצוי לעיין שם. ניתוח נרחב של עמדות הראשונים והרקע ההיסטורי שלחן נעשה אף במאמרי העתיד להתרסים, א"יה, בקרוב: Yuval Sinai, "Judicial Treatment of Fraudulent Claims (*DIN MERUMEH*): An Examination of Legal Traditions", *Jewish Law Annual*

¹ ביחס לדין מורה ראה אנציקלופדיה תלמודית, כרך ז, עמודים רצ-רכזה. אי שוחטמן, סדר הדין, ירושלים תשמ"ח (להלן: שוחטמן, סדר הדין), עמוד 332-331. י"ץ אושינסקי, "שיעור דעת ואומדן דין הדין - השפעתם על הדיון", סיני קלב (תשס"ד), עמודים ע-צד. ח"ש חפץ, ראיות נסיבותיות במשפט העברי, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשלי"ד (להלן: חפץ, ראיות).

א. מלשון הברייתא עולה, שמדובר בדיין "שיעוד בדין שהוא מרומה". מסתבר כי אין בבית הדין ראיות ברורות שאכן מדובר בדיין מרומה², אלא מדובר בתחום סובייקטיביות של הדיין, שהמצב שבפניו אינו אמיתי. וזהו החידוש הגדול שבדין מרומה: אף על פי שבדרך כלל "על פי שנים עדים יקום דבר", אסור לדין להתחש לתחשנותיו הפנימיות, ולפסיק על פי העדים, כשהדבר עומד בסתרה לתחשנותיו, ופסק הדין עלול להיות בלתי צודק. לדין מחויבות דתית להוצאה פסק דין המשקף את האמת.

אמנם, בברייתא לא מפורש מהו "דין מרומה", ונinetן לדיק מהקשר, כי מדובר במקרה בו הרמות נוגעת לעדות בלבד.³ עם זאת, נראה כי דיוק זה אינו הכרחי, ואדרבה: מסתבר כי המונח "דין מרומה" כולל את כל מקרי הרכמות, וכעין ההגדרה המרחיבת הנינטנת למונח זה באנציקלופדיה התלמודית: "דין, שנראה לדין שיש בו רמות, מצד בעלי הדין או מצד העדים".⁴

ב. כיצד פועל בית הדין שבפניו "דין מרומה"? מלשון הברייתא עולה שכאשר בפני בית הדין עומד דין מרומה, עליו להתרחק ולהימנע מפסיקת הדיין ("אחתכנו") על פי העדים. לפי פרשנות רוב הראשונים לברייתא, על בית הדין להסתלק מן הדיין בכלל שבפניו דין מרומה. פרשנות זו עולה בקנה אחד עם נימת ה"שב ואל תעשה" המשתמעת מן הברייתא. פרשנות הראשונים אפשרית, אך דומה שאינה הכרחית, שכן עיקר עניינה של הברייתא היא שלילת העמלה הפורמליסטית של היתלותם בסדרי הדיין הרגילים - על חשבון האמת. לאמתו של דבר, אין היא מפרשת מה על הדיין לעשות באופן חיובי: האם להסתלק מן הדיין או זוקא לחוקרו.

מכל מקום, ראוי לציין כי הפרשנות הראשונה, המקובלת, היottaה בסיס לשיטות של רוב ראשוני אשכנז וצרפת, שכפי שהראיתי במקומות אחרים, נטו לפאיסיביות שיפוטית, וראו בהסתלקותם של הדיין מן הדיין במקרה של דין מרומה אפשרות מעשית, לגיטימית ואף רצואה. במאמר זה לא נדון בשיטות של ראשוני אשכנז וצרפת.⁵

² שם לא כן, מה החדש? ומדוע שלא יפסוק בהתאם לראות אלו?

³ וכך אכן פירש רש"י שם: "שהוא מרומה - שלמד מותך דברי עדים שאין עדותם אמת".

⁴ אנציקלופדיה תלמודית, ג, עמוד רצ. והשווה לדברי שוחטמן, סדר הדיין, עמוד 331: "אם אני נחשב הדיין למרומה, דהיינו שיש בו חשש לרמות? זאת אין להגדיר במדוק, ובוואיא שהרבבה תלוי בתחוםו של הדיין... מכל מקום, יש מקרים, שבהם ברור מותן הנسبות שיש לחושש לרמות". והביא שם כמה דוגמאות של "דין מרומה" הנזכרת בפוסקים ובפוסקת בתיה הרבניתם. כגון: במקרה שהעד העד שלא בפני בעל דין, ומשוחרר להעיד בפני בעל הדיין, שינוי את גרטתו וחזר בו מעדותו הראשונה, במקרה שהראה אוצר הפסקים - מפתח השווית (חו"מ), סימן טו, עמוד קצט.

⁵ לדין נרחב בשיטותם, וכן בשיטתו של הרא"ש שטה מן המסורת האשכנזית הקלאסית ראה סיini, מעורבות, עמוד 322-344.

2. סוגיות הbabel בسنחדרין (לב, ב)

במקומות אחר⁶, עסקתי בניתוח הסוגיה בסנהדרין (לב, א - ב), הדנה בגדרי החיוב על בית הדין לדרוש ולחזור את העדים בתחום המשפט השונים (הכלולים בדיני ממונות). הגمراה דנה בסתירה הקיימת בין המוקורות התנאיים ביחס לחיוב ביצוע דרישת וחקירה של העדים בדיני ממונות. בראש הסוגיה הובאה דעתו של ר' חנינא, הסבור שמדין תורה יש לבצע דרישת וחקירה של העדים בדיני הממוןות, אך חכמים תיקנו שלא לבצע חקירות מודקדקות בדיני הממוןות כדי "שלא תנעל דלת בפני לוין". לאחר מכן הובא תירוץ של רבא, המעיד את המשנה המצריכה דרישת וחקירה, בדיני קנסות ולא בהודאות והלוואות. ובהמשך מביאה הגمراה תירוץ שלישי של רב פפא:

רב פפא אמר: אידי ואידי בהודאה ולהלוואה, כאן - בדין מרומה, כאן - בדין שאינו מרומה.

רב פפא מבחין בין מקרה שבפניינו דין מרומה, אז על בית הדין לבצע דרישת וחקירה אף בהודאות ולהלוואות, לבין מקרה שאין דין מרומה, אז אין לקיים דרישת וחקירה. לבסוף, תפיסתו של רב פפא ברורה. לשיטתו, חז"ל היו ערים לסכנה שבמצומצם מידת לכוארה, תפיסתו של הדיינים בחיקירת העדים בדיני הממוןות בשל תקנת הלוין, שהרי מעטה מערבותם של הדיינים בחיקירת העדים בדיני הממוןות בשל תקנת הלוין, שהרי הרשות נתונה לרמאים לנצל את הפרצה שבחומרת קבלת הראיות.

פרצה זו נסתמה ע"י המגנון של "דין מרומה", המחייב את בית הדין - כשהראיה לו שהדין מרומה - להתעורר ולחזור חקירה מקיפה את העדים, גם במקרים בהם חקירה זו הייתה צריכה להיות מצומצמת ביותר. היסוד להלכה זו: חובת בית דין לדון דין אמת.

נראה שלפי שיטת רב פפא, מטרת הדרישת וחקירה בדין מרומה "aina ala betul harmaot"⁷, ולפסוק על פי האמת. אך דברי רב פפא קצריים, ואני מבוררים כל צרכם. וראוי לשאול: האם רב פפא סבור שבדין מרומה רק מתבטלת תקנת חז"ל, וחוזרים לדין התורה, שצורך לבצע דרישת וחקירה? או שמא המגנון של דין מרומה פועל באופן עצמאי, שאין זהה לדרישת וחקירה שמדין תורה? בשאלת זוណון להלן (פרק ד סעיף 3).

3. היחס בין המקורות

נראה שמדובר במקור התנאי (הבריתא בשבועות שנידונה לעיל בסעיף 1) וմדברי האמורא רב פפא (בסעיף הקודם), עלות מגמות שונות ביחס לאופן בו פועל בית הדין ב"דין מרומה". מלשון הבריתא עולה, כי כשבפני בית הדין עומד דין מרומה, עליו להתרחק ולהימנע מפסיקת הדין על פי העדים, ואף ייתכן שעליו להסתלק מן הדין (כפרשנותם של רוב הראשונים). מדברי רב פפא, לעומת זאת, עולה תמונה אקטיבית יותר: בית דין מתמודד עם הרماءות ונכנס לעובי הקורה באמצעות דרישת וחקירה מודקדקת של העדים, שתבטל

⁶ בפרק השמיini של מחקרים הניל.

⁷ לשון הסמ"ע, חוי"מ, טו, יב, לפי שיטת הרמב"ם. דומני שתפיסה זו הולמת אף את פשوط דברי הסוגיה.

את הרماءות, ותחשוף אותה לעיני כל. יש לברר אם בפנינו מחלוקת עקרונית, או שמא מדובר בדגשים שונים.

רבים מהראשונים כבר הצבעו על ההבדלים בין הבריתא ורב פפא. נעין בכך מהמצוותיהם, ונבחן את התאמתו לשון הסוגיות. רשיי בשתי הסוגיות פירש את "דין מロמה" באופן ממצצם; בסנהדרין הוא פירש "שבית דין מכירין בתובע זה שהוא רמאיי", ואילו את הבריתא הוא העמיד בדיון "שהוא מロמה, שלמד מתוך דבריהם שאין עדותם אמת"⁸.

לבחנתנו של רשיי קשה למצוא אחיזה בלשון הסוגיות, שכן אף בסנהדרין בדרישה וחקירה של עדים עסקין⁹, ואין יסוד להעודה בתובע רמאי דוקא¹⁰. אף את הבריתא אין הכרת להעמיד דוקא בעדים, כפי שהראיתי בסעיף 1.

כיווץ זה ניתן לומר אף על הבחנותם של בעלי התוספות, שכותבים (סנהדרין שם ד"ה כא) :

כאן בדיון מロמה - לא שיודעים בו שהוא מロמה,adam כן אין לדונו כלל
כדדרשין בפרק שבאות העדות (שבועות ל, ב) מדובר שקר תרחק¹¹.

הפרש האמור איינו הולם כל כך את לשון המקורות. ואמנם, לשון הבריתא: "מןין בדיון שיודע בדיון שהוא מロמה" מסיעת, לכארה, לפירוש זה. ברם, אין הכרח להניח שבסוגיה בסנהדרין מדובר בדיון שלא יודעים בו שהוא מロמה, שכן מסתבר שרף פפא השתמש באותו מונח ידוע מהבריתא שבאות (דין מロמה)¹². אף פירוש המהרי"ם מרוטנברג סובל, כמובן, מקישים פרשנים דומים. וכך הוא מציע (פסק הרא"ש, סנהדרין ד, א) :

והא אמרין פרק שבאות העדות (ל, ב), דין מロמה אין לדונו כלל, משום דכתיב
מדובר שקר תרחק - תי רבינו מאיר, דהינו כתשובע טוען בראיות או יסתלק
הדין ולא ישמע טענותיו. והכא מיורי שהנתבע טוען בראיות, אין יכול הדין
להסתלק, שלא ישתכר הרמאי בראיותו, אלא ידרוש ויחקור יפה לבטל רמאתו.

⁸ וראה גם בחידושים המיויחסים לר' יונה ולר' לסלנהדרין שם. וכן תוספות רבינו משה, כ"י מונטובה, שם (בתוך סנהדרין גדול להמסכת סנהדרין ברך ח, ירושלים תשנ"ב).

⁹ ומעניין לגנות פרשנות הפויה בתוספות כי פריי לסנהדרין שם (בתוך סנהדרי גדול להמסכת סנהדרין ברך ח, ירושלים תשנ"ב): "ויש לנו דהני מילוי היכא כישיש וראיות בבעל הדין (או מסתלק מן הדין - ייס), אבל כשהראיות בעדים אין לו לסליק עצמו מן הדין אבל יש לחזור ולדרוש כדי שתטיבטל עדותם" - מזיאותם של שני פירושים הפוקים מראה את אחיזתם הרופפת בלשון הסוגיות.

¹⁰ ובאמת, כך עולה מפירוש רס"ג, הנזכר להלן בפרק ג סעיף 1 (והשוו גם לשונו של הרמאי להסנהדרין שם): "ישחדיין מבניין מותן טעת בעל דין ומותן דבריהם של עדים שעדי שקר חן").

¹¹ וכן ראה תוספות שאץ, נימוקי יוסף ופירוש תלמיד הרמבי"ן לסנהדרין שם (בתוך סנהדרי גדול להמסכת סנהדרין ברך ח, ירושלים תשל"ב).

¹² וכך משתמע מפירוש רס"ג, הנזכר בפרק ג סעיף 1, אשר פרש "דין מロמה" שבסוגיה בסנהדרין בדומה לפירושו בבריתא שבאות: "שנראה בדיון שהוא מロמה" וכו'.

ההבחנה בין תובע לבין מסתברת מבחן ההייגון המשפטי שלו, אך אין לה כל אחיזה בלשון המקורות¹³. נראה כי המנייע הפרשני¹⁴ העיקרי שהניע את רשיי, תוספות ומהר"ם מרוטנברג להציג - כל אחד לפי דרכו - הגדלה שונה ומצוצמת של דין מромה בכל אחד מהמקורות הניל, הוא הרצון לפרש בין המגוונות השונות ביחס לפעולות בית הדין בדין מромה העולות משתתי הסוגיות.

עם זאת, נראה שאין בהכרח סטירה עניינית בין שני המקורות, אך לא מהטעמים שהובאו לעיל, אלא מטעם אחר. סבורני, שני המקורות מכונים למשורי התיחסות שונים. הבריות נוגעת במישור של פסיקת הדין (ליתר דיוק: אי פסיקת הדין), ואילו רב פפא נוגע במישור של דרכי ניהול הדיון המשפטי. אפשר שרב פפא לא בא לחלק על הבריות, אלא רק להשלים ולפתחה. לדידו, יש שני שלבים בדיון מромה: א. כשניתן לברר את הרמות ולבטליה יש לבצע דרישת וחקירה. ב. אם הדרישות והחקירות לא הועילו, והדין חש עדין שהדין מромה, עליו להימנע מלפסק דין.

תפיסה מעין זו עולה מדבריהם של רב האי גאון (להלן פרק ג, סעיף 2) והרמב"ם (להלן פרק ד, סעיף 1), שכנראה לא סבירו שיש סטירה עניינית בין שני המקורות הניל.

ג. שיטת הגאנים

גאוני בבל¹⁵ המשיכו את המגמה המתבטאת בדברי רב פפא, להצריך דרישת וחקירה בדיון מромה בדיוני ממונעות.

1. רב סעדיה גאון

על דבריו רב פפא העיר רב סעדיה גאון:

שנראה לדין שהוא מrome כגן שהעדים העידו בשקר שצורך לחזור.¹⁶.

رس"ג מאמצץ את גישת רב פפא, ואינו מתייחס כלל לעולה מהבריותה בשבועות, שקבעה שבדין מrome אל לו לדין לחתוון הדיון ולתלות הקולר בצוואר העדים. אפשר שהטעם לכך הוא, שלרס"ג הייתה גישה שונה משל רוב הראשונים, שכאמר לעיל תפסו כי הבריותה

¹³ ולראיה, את הסוגיה בסנהדרין העמיד רשיי דווקא בתובע, ודוק.

¹⁴ להבדיל מההייגון המשפטי העומד בסיסו כל שיטה ושיטה.

¹⁵ ראה אוצר הגאנים, סנהדרין, סימן טרפב-טרפה. בעל הלכות גדולות (הלכות דיינים, מהדי' הילדה היימר ח"ג, ירושלים תשמ"ז, עמודים 3, 15) אמנים מצטט את המקורות הרלוונטיים בסנהדרין ובשבועות, אך אין הוא ذן בהם כלל.

¹⁶ כך על פי הנוסח המובא בעיטור (ד"יו נא, ג). פירוש رس"ג מובה בנוסח שונה במקצת בפירוש רשיי הכהן אלמאדי לسانהדרין שם: "דין מrome כגן שנראה לדין שהעדים העידו בשקר שצורך לדרש ולהוכיח אחריהם". וראה אוצר הגאנים, סנהדרין, עמוד שד, סימן טרפב.

שבועות עומדות בסתירה לדברי רב פפא. ייתכן כי רס"ג "הבין את המאמר בשבועות שלא יאמר אחותנו בלי דרישת וחקירה מיווחדת, אם נראה דין שהעדים העידו בשקר"¹⁷, כהשערתו של ח"צ טויבש¹⁸. מכל מקום, לדברי רס"ג עולה בבירור, כי כשנראה דין שהדין מרווחה אל לו לחושש מההתמודדות עם הרמאות, אלא עליו לחזור העדים.

2. רב שיריא גאון ורב האי גאון

אף בדברי רב האי גאון עולה מגמה דומה, אלא שבניגוד לרס"ג הוא אף הזכיר במפורש את הבריותה בשבועות:

וראווי לדין לדדק דין, ואם יבין בו מרומה לא יאמר לפיה טענת בעלי הדין ועדות העדים אני דין, אעפ"י שהוא מרומה נקי אני - אלא ראווי לדדק ולתלות המרומה, ולעשות כמו שمبין, ובבלבד שיכוין לבו לשמיים. כמו"ש בשבועות ל, ב) : מנין לדין שיעודע בדיון שהוא מרומה שלא יאמר אחותנו ויהיה קולר תלוי בזואר העדים? תלמוד לומר: מדבר שקר תרחק¹⁹.

רב האי גאון, פרש את הבריותה באופן שאינו סותר את הנחת רב פפא בסנהדרין, שבדין מרומה על הדין להתמודד עם הרמאות²⁰. הוא העניק סמכיות נรหבות לדין, שבכוcho לא רק לבדוק את העדים בדיון מרומה, אלא אף "לדקק ולתלות המרומה" (שפירושו, כנראה, שהשיheit דין של המרומה ואי פסיקה כנגדו). כמו כן, ניתנה לדין סמכות כללית "לעשות כמו שמבין ובלבד שיכוין לבו לשמיים".

עמדת דומה עולה מתשובה אחרת של רב שיריא ורב האי²¹. הגאנונים נשאלו בדבר משרתו של שטר שידוע כי אין עדי יודעים לקרווא²². והם השיבו:

וזאי או קים לו בהנץ שהדי דשטרא דלא ידען למיקרא ע"ג דחווו חתומות ידיהן או כתב ידן יוצאה ממוקם אחר ואיקיים שטרא דיקין בתריהן וחזין

¹⁷ וייתכן כי כך סבר גם בעל הלכות גדלות (הנזכר לעיל הערכה 15), שהביא את שני המקורות כאחד, מבלי לרמזו לסתירה ביןיהם. וראה גם מה שכתבתי להלן הערכה 38.

¹⁸ באוצר הגאנונים לסנהדרין, שם, עמוד שד, הערכה 25.

¹⁹ משפט השבועות, חלק א, שער שבועות היסת ד"ה וראווי לדין.

²⁰ וכען פרשנותו של הרמב"ם (ראה בסעיף הבא), שייתכן והושפע מדברי רב האי הנ"ל.

²¹ תשובה זו הובאה בשלמות בתשובות גאנונים, הרכבי, סימן רלא. ובאופן חלקי ומשובש גם בתשובות גאנונים, אסף, ח"א, סימן צג, עמוד פח. הנוסח שmoboa להלן הוא על פי תיקוני של ב"ם לוי באוצר הגאנונים לכתבות, סימן קפ, עמוד 62-63 (והובא גם באוצר הגאנונים לסנהדרין, סימן תרפב).

²² לדין בהיבטי התשובה הנוגעים לדיני השטרות ראה יי' סיני, "תוקפה של עדות בשטר במשפט הגאנונים והרמב"ם", 'דין ישראל' כב (תשס"ג), עמוד 111-149.

היכי חתמו ועד דסדרין לה עדות על פה או דמיגליה מילתא דגמרי להו למיكتب.

ועתה קובעים הגאננים:

וכי היא מילתא נראת לדין כשהוא מרומה בפנים נראין אית ליה למידק בתRNA בדרישה ובקירה.

ומסיקים זאת מהסתוגיה הبابלית בסנהדרין, ממנה עולה, לדעתם, כי:
דין מרומה צריכנן ביה דריש וחקירה. וכי היא מילתא דשהדי דמחזקין
לן דלא ידיען למיקרא ואשכחן חתמות ידיהו אשטרא רימוי גדול הוא
וחישין ליה ובדקנן.

נמצא, שגם רשי"ג וריה"ג הلقנו בדרכו של רב פפא, וסבירו שיש לבדוק עניין החשוד כמרומה.
ייתכן שמדובר רשי"ג וריה"ג אף עלה אלמנט חדש וייחודי בהגדרת דין מרומה, שלא מצינו
דוגמתו אצל אחרים. אם עד כה הנחנו, שהקביעה שבפניו דין מרומה תליה עלייה עלייה
בהרשותו הסובייקטיבית של הדיין²³, אפשר שמדובר רשי"ג וריה"ג עולה עמדה שונה
בתכלית. במקרה שעמד בפני הגאננים, חש הרמות לא היה מבוסס על תחשותם
הסובייקטיבית של הדיינים, אלא הוא הוכח מהעובדות עצמן. עצם המצב בו העדים
חתומים על השטר מוחזקים כמו שאינם יודיעים לקרות - "רימוי גדול הוא", והוא צריך
לעורר חשד בלב כל אדם סביר, ולא רק בלבו של הדיין.

רשי"ג וריה"ג מגדירים דין מרומה כדין שבו "נראת לדין כשהוא מרומה בפנים נראין".
מהו "בפנים נראין"? אפשר כי כוונתם להציג, שלא די בכך שלדיין יש תחושה
סובייקטיבית שבפניו דין מרומה, אלא הדבר צריך להישען על יסוד אובייקטיבי יותר,
כאותו "רימוי גדול" הניכר ונראה לכל עלייה לעלמא²⁴.

עם זאת, לא ברור האם סבירו שהדיינים רשאים לבצע דריש וחקירה גם ב"רימוי" שאינו
"גדול" וניכר לעניי כל, וمبוסס אך ורק על יסוד חדש סובייקטיבי של הדיין שהעדים
משקרים²⁵. אפשר שהגאננים צמצמו את תחולתו של דין מרומה, והעמידו אותו רק
ב"רימוי גדול" הניכר לעניי כל. כאן המקום להעיר כי מוגמת הנסיבות של דין מרומה עולה,
כמובן, אף מדובר רשי"ג, שהעמיד דין זה רק במקום " שנראת לדין כשהוא מרומה כגו
שהעדים העידו בשקר".

²³ וכן אף עולה מפשtot לשון הבריתה בשבועות, כפי שהדגשתי לעיל פרק ב סעיף 1.

²⁴ ושם כך משתמש אף מתשובה רב האי הנזכרת בעמוד 278, שכן דין מרומה על פי גדרי אומדן
דמוכת. ודוק.

²⁵ אם כי קשה לקבוע בזיה מסורות, הויאיל וויתכן בהחלט שהגאננים מתייחסים למציאות עליה הם
נשאלו שהיה בה "רימוי גדול", אך גם ב Rimoy Sheinu גודל הם היו פוסקים אותו דבר. ועדין צריך עיו.

מהו ההיגיון המשפטי העומד בסיסו מגמת ה证实 של הגאנונים²⁶? אפשר שהדבר תלוי בטעם תקנת חכמים שלא לבצע דרישת וחקירה בדייני ממונות - ובנידון הכספי בשאלת שನשאלו: הטעם לכך שמקיימים שטרות ממוניות מבלי לחקור את עדי השטר עצמן - המודגש בראשית תשובה הנ"ל של הגאנונים:

וכולי האיי תקנת חכמים היא שלא תגעול דلت בפני לויין די אתייה
למידך בתר שחדי ולא דיינית בשטרא עד דמבדקיין מימנען איינאי
מלאוזופי חד חבריה.

הגאנונים סברו, שעצם ההסתמכות על שטר מבלי לחקור את עדיו היא מתקנת חכמים, שלא תגעול דلت בפני לויין.

לאור זאת יש להבין אף את המגמה המכמצמת של הגאנונים ביחס לדין מרווחה, הנזכרת בהמשך דבריהם. רק במקרים של "רימוי גדול" הניכר לכל ניטן לחרוג מהכלל המנחה ביחס לדין ממונות, המחייב דין מהיר ויעיל בעניינים ממוניים, כדי שלא תגעול דلت בפני לויין. אך אל לו לדין לחרוג מהכלל האמור, ולבדוק את העדים בדייני הממוןות בכל פעם שהוא חש שיש בפני רמותה, הוואיל והדבר עשוי לגרום לחוסר הودאות של המלווה (וממילא לנעלת דلت בפני לויין), ולהשש שמא כשרצוו למש את שטר החוב שלהם, ותלוים צפויים לדינוים משפטיים ארכויים ומוסכמים, המלווה בחקירת העדים, ותלוים בתחשושותיו הסובייקטיביות של הדיין.

לモתר לצין, שעמדה זו עליה בקנה אחד עם תפיסת כמה מחוקרי המשפט העברי, הסבוריים שדייני הריאות וסדרי הדיין שבמשפט העברי מוגדרים בצורת כללים ברורים ואובייקטיבים, שבדרך כלל אינם נתונים לשיקול דעת של הדיין.²⁷ נראה שלפי שיטת הגאנונים מתקיים הכלל האמור אף בדיין מרווחה.²⁸

שما ניתן לשער, ובגדר אפשרות בלבד, כי פשר המגמה המכמצמת את תחולת דין מרווחה, הקשור לעמדתם העקרונית ביחס לכוחו של הדיין לפסק על פי העיקרונו של "קים לי בוגווה". תקופת הגאנונים התאפיינה במגמה של ביטול סמכות בית הדיין לפסק על פי "קים לי בוגווה"²⁹, וכפי שכותב הריין: "וחזקין לנוון דקאמר דהאידנא לא אפשר היה לדין למimer

²⁶ אם אכן יש מגמה כזו. ראה מה שכתבתי בהערה הקודמת.

²⁷ ראה اي' גולאך, יסודי המשפט העברי, כרך ד, תל-אביב תשכ"ז (להלן: גולאך, יסוד) עמודים 95-108. שי אלבק, הריאות בדייני התלמוד, רמת-גן תשמ"ז (להלן: אלבק, ריאות), עמוד 62 ואילך. اي' אדרעי, "בית דין כאביהם של יתומים - הכלל התלמודי 'טוענים לירוש וטוענים לולק' ומשמעות ההליך השיפוטי לאورو", ידני ישראלי יט (תשנ"ז-תשנ"ח), עמודים ה-מ (להלן: אדרעי, טוענים), בעמודים ל-לח.

²⁸ ואmens, גולאך, שם, עמוד 100, ואדרעי, שם, ליד הערה 108, ציינו את דין מרווחה כחריג לכל האמור, אך נראה שאין הדבר מדויק לשיטת הגאנונים.

²⁹ לדין נרחב ראה חוץ, ריאות, עמודים 37-39. اي' שוחטמן, "לדרך קביעתן של תקנות הגאנונים ולמהותה של הוראות הגאנונים בדיין 'קים לי בוגווה'", שנתון המשפט העברי יא-יב (תשמ"ד-תשמ"ו), עמודים 686-672 (להלן: שוחטמן, הגאנונים).

קיים ל' בגויה, דלא בריר לנו קיים לו בגויה היכי הווי³⁰. לפי הנימוק האמור, ביטול הסמכות הקשור לגדריו הלא ברורים של "קיים ל' בגויה".

הזיקה שבין דין מרומה ובין אפשרות הפסיקה על פי אומדן עולה מדברי גאנום. וכך מתאר רב האי גאנן את דרכו שלו ושל אביו (רב שרירא גאנן) ביחס לאומדן של הדיון:

ובתשובה לרביינו האי גאנן: סברה דילנא ודאבא מרוי ידיע בדיני מעולם, ולמידק דיקנא לעולם בתר אומדן מעשים שלא יהיו בהן מרמה וגזול ועל, ולמייזל בתר קושטא ותריצותא דמעשים, ולגלוי כל מעשים ולאوروוי לאמתותא כדאמו' רבנן: מנין לדין הידוע בדיון אי שהוא מרומה שלא יאמר וכו'. ואמרינו: הלכה כרב שמעון בן מניסיא. ורבותא דוחה בהון יראת טמים הכי הוה סוגיהו ומנהגנו, כדאמרyi ליה רב חסדא למורי בר יצחק, וכי דייננא לך ולכל אלמי דחברך³¹.

על רקע הזיקה האמורה בין דין מרומה לבין "קיים ל' בגויה" ניתן אולי להסביר אף את מגמת הצמצום היחסית³² של הגאנונים בדיון מרומה, המבוסס אף הוא על ראות עיני הדיון, וגדריו אינם ברורים.

עם זאת, חשוב להציג כי הגאנונים לא ביטלו את העיקרון המרכזי המנחה שקבע רב פפא, שבדין מרומה על בית הדיון להתמודד עם הרמאות, אלא רק החיסיבו דין כמרומה כשייש "רימי גдол". יתרה מזו: בעוד שסמכות בית הדיון לדון על פי "קיים ל' בגויה" בוטלה כמעט בידי הגאנונים, לא מצינו ביטול דומה של הסמכות לדון בדיון מרומה³³.

אם כן, הגאנונים נקבעו עדשה אקטיביסטית, לפיה מחובתו של הדיון להתמודד עם הרמאות בדיון מרומה, ולא מצינו בדבריהם כל רמז לאפשרות שהדיון יסתלק מן הדיון כשהדיון מרומה. אמן, "לא מצינו - אינה ראייה", וכן לא ניתן לשולול מן הגאנונים את הדעה, שבמקום שאין הדיון יכול לרדת לחקר האמת עליו להסתלק ממנו הדיון. עם זאת, אין ספק שבדבריהם הושם דגש מיוחד על הצד האקטיבי של ההתמודדות עם הרמאות. אפשר

³⁰ הלוות הריי"ף, כתובות, פרק ט, סימן שלד (mag, ב' בדף הריי"ף). נימוק שונה במקצת מעלה בעל הסמי"ג עשיון, קו (דפוס ונציה, דף קפט, ג): "בימי קדם שהיו בתים דינין שבישראל חכמים ונובנים היה הדיון סופיך אפילו על פ' אשה... כש麥כר האשה המעדיה שלא תשקר בשום פים ומאמנה שיש עדים... אבל אחר סיום התלמוד שננתמעה החכמה ונתקללו המעשים, גוזרו הגאנונים שלא יעשו כן, שלא יאמר כל הדיוט והדיוט לבי מאמי לדבריו זה ודעתי סומכת לדבר זה". והדברים מבוססים, כמובן, על דברי הרמב"ם בהלכות סנהדרין כד, ב, ועל דברי הריי"ף המובאים לעילו (וראה שוחטמן, הגאנונים, עמוד .(683).

³¹ ראה העיטור, הלוות מתנת שכיב מרע (די'ו נח, ד - נט, א). והוא גם בשווית התשב"ץ, חלק א, סימן פ. שווית מהר"ם אלאשקר, סימן קטו.

³² אני מזכיר שגמת הצמצום היא "יחסית", הואיל והיא אינה קיצונית ודרמטית כל כך כמו ביחס ל"קיים ל' בגויה" וביחס ל"שודא דידיינן". ודוק.

³³ לטעמה האפשרי של הבדיקה בין "קיים ל' בגויה" לבין דין מרומה ראה מה שכתבתי להלן פרק ה סעיף 2.

והדבר קשור ל"תקיפות דעתם של הגאנונים והמשמעת החזקה שהניהם"³⁴, ולהכרת כוחם כ"בית דין של כל ישראל", הנהנה מאוטונומיה שיפוטית רחבה³⁵. הדיינים בבבל היו קבועים וממוניים³⁶. ושם כל זה תרם לסמכוויות הרבה בה הנגו הדיניים, שאפשרה להם להתמודד בעוז עם הרמאות³⁷.

ד. שיטת הרמב"ם

1. עיון בהלכות סנהדרין (כד, ג)

בhalcolot עדות (ג, ב) פסק הרמב"ם כדעת רב פפא שי"א ראה הדין שהדין מרומה וחושש לו צורך דרישת וחקירה כדי נפשות". בהלכות סנהדרין (כד, ג) הארכיך לבאר כיצד נהוג הדין כשבפניו דין מרומה:

ומני לדין שהוא יודע בדיון שהוא מרומה, שלא יאמר אחთכנו וייה הקול
תלי בצואර העדים? תלמוד לומר: מדבר שקר תורה. כיצד עשה בו?
ידרוש ויחקור הרבה בדרישה וחקירה של דין נפשות, אם נראה לו לפיה דעתו
שאין בו רמיות - חותך הדין על פי העדות. אבל אם היה לנו נוקפו שיש בדיון
רמיות; או שאין דעתו סומכת על דברי העדים, אף על פי שאינו יכול לפולסן;
או שנוטה דעתו שבעל דין זה רמאי ובעל ערמה והשיא את העדים, אף על פי
שהן כשרים ולפי תומם הטעם; או שנראה לו מכל הדברים שיש שם דברים
אחרים מסותרים ואין רוצחים לגלותם - כל אלו הדברים וכיוצא בהם אם
באו לדין דין אסור לו לחותך אותו הדין, אלא יסלק עצמו מדין זה, וידונו
מי שלבו שלם בדבר, והרי הדברים מסורים לבב, והכתוב אומר: כי
המשפט לא-להים הוא.

לדעת הרמב"ם, אין הבריות באשבועות מנicha שיש להימנע מההתמודדות עם דין מרומה. אדרבה, כשהדין "יודע בדיון שהוא מרומה", עליו להשתמש בכוחו ו"ידרוש בו ויחקור

³⁴ ראה שי אסף, תקופת הגאנונים וספרותה, ירושלים תשט"ו, עמ' ס. ולשם המכחשה ראה מי מרגליות, הלכות ארץ ישראל מן הגאנזה, ירושלים תשלי"ד, עמ' 13, המעריך על השימוש הרווח של גאנוני ארץ ישראל בביבליות "לפי דלות דעתינו", "שלא יתואר אצל גאנוני בבבלי המכירים בערך עצם".

³⁵ ראה מי אלון, המשפט העברי, ירושלים תשמ"ח, עמ' 42-47, ועמ' 1218-1219. גולאך, יסודי, עמ' 27-29.

³⁶ ראה שי אסף, בת הדין וסדריהם אחר חתימת התלמוד, ירושלים תרפ"ד (להלן: אסף, בת הדין), עמ' 38, 41-38, ובמקורות המצויים בהע' הקודמת.

³⁷ לדרכי ההתמודדות של הגאנונים עם רמאות ראה גם מי אלון, כבוד האדם וחרותו בדרכי הוצאה לפועל, ירושלים תש"ס, עמ' 44-49.

הربה בדريשה וחקירה של דיני נפשות", כדעת רב פפא בסנהדרין, ובדומה לשיטת הגאנונים שנידונה בסימן הקודם³⁸.

על יסוד שיטת הרמב"ם העמידנו בעל הסמ"ע³⁹:

دلהרמב"ם אין הדרישה באה להיות יודע אם הוא רמאי⁴⁰ דהא ביודע מתחלה שהוא רמאי אירוי, והדרישה אינה אלא לבטל הרماءות.

אך מה הדיון, אם הדרישות והחקירות לא העילו ולא התבררה הרماءות, ואף על פי כן לבו של הדיון נוקפו שיש בו רماءות? במצב זה דין הרמב"ם בסיפא, וקובע שאסור לדין "לחחותך אותו הדיון, אלא יסלק עצמו מדין זה, וידונו מי שלבו שלם בדבר". הרמב"ם מקבל את הגישה לפיה לפעמים חובתו של הדיון להסתלק מן הדיון, ולא להוציאו תחת דין פסק דין, שאי לבו שלם עם אמיתתו.

תפיסת הרמב"ם דומה, לכארוה, לשיטת רבים מחכמי אשכנז⁴¹, שהדגישו את יסוד החסתלקות בדיון מרומה. מעניןיו, שיש שאפילו גרסו בדברי הרמב"ם: "יסלק עצמו מדין זה וידונו מלכו של עולם"⁴². לפי גירסה זו "נראה שדעתו, כיון שלבו נוקפו שיש בו רماءות לא ידוע אותו שום דין, לא הוא ולא דין אחר, אלא ידוע אותו מלכו של עולם"⁴³.

הטעים זאת הראייה קוק:

שלא ירע בעינינו להוציא מתחלה ידינו את הדיון ושיהיה חוטא נשכר, כשהרماءות היא מצד הנتابע, על זה אמר שאין זה נוגע לנו ובהדי כבשי דרכמןא למה לנו, אנו חייבים לעשות דין תורה שאסורה לדון דין מרומה,

³⁸ ייתכן שהליך בזה בעקבות הרי"ח, שפסק הן לשיטת רב פפא (בhalchotio בסנהדרין, סימן אלף ייח) והוא כביריתא בשבועות (שם, סימן אלף קל), ונראה ששבר אין כל סתייה ביןיהם. וrama ניתן להסיק על נתיחה אקטיביסטית של הרי"ח ביחס לכוחו של הדיון בדיון מרומה מתשובתו (המודאת בתשובות הגאנונים, הרכבי, סימן תנן, עמוד 238, על פי התרגום לעברית בעמוד 322), בה הוא מגדיש: "וכן צряд הדיון הבקי, שיבחין את הרמאי מזולתו, ולא יפסיק לפי ראשי הדינים במקום שיש רماءות, כי על ידי זה יפסיד ממון הבריאות, ובזה הודיענו לך את סודנו".

³⁹ חוות, טו ס"ק יב (וחזרים התבאו בاريכות בדרישה ובב"ח שם). דבריו נראים כמשמעותם את פשת דברי הרמב"ם, ושללא כשיתות הנזכרות להלן (הערה 78), שטשטוו את ההבדלים שבין שיטת הרמב"ם, לבן שיטת התוספות ושיטת הראי"ש והטור.

⁴⁰ כבשיטות התוספות והמהר"ם הנזכורות לעיל פרק ב סעיף 3.

⁴¹ על דמיון זה הצבעו רבים מנושאי הכלים, וכפי שנראה להלן (הערה 78) הוא אף השפיע על פסיקת halacha.

⁴² כך על פי רוב כתבי היד והדפוסים של הטור, חוות, סימן טו. מהרש"ל בחידושיו לטור (הובא בפרישה שם, ס"ק ה). מרכיבת המשנה בשם שוי"ת בית יעקב (ציזומיה), סימן מו. ברכי יוסף, חוות, סוף סימן טו.

⁴³ לשון הbab"ח שם, והוסיף שזהו "כדכתבת הראי"ש בתשובה" (וכוונתו למובא בשווי"ת הראי"ש, כלל סח, סימן כ).

ואם הנتابע הרמאי נשכר בזיה ידוע אותו מלכו של עולם, שיש כמה דרכים לפני יתברך, להוציאו בלעו מפיו, מדעתו ושלא מדעתו.⁴⁴

אכן, באופן עקרוני ותיאורטי אין מחלוקת בין הרמב"ם לחכמי אשכנז, שכן במשנה תורה משמע שהרמב"ם לא שלל הסתלקות מן הדין, ומדובר במקרה מהחכמי אשכנז עולה, שבמרקורים מסוימים יש לחקור את העדים בדרישה וחקירה. אך כפי שהראיתי במקומות אחרים,⁴⁵ יש הבדל גדול בין שיטת חכמי אשכנז (שלא נדון בה כאן), לבין שיטת הרמב"ם וחכמי ספרד, הן מבחןת המשקל היחסית שלהם נתנו לכל אחת ממשתי האפשרויות, והן מבחןת נטייתם לאקטיביות או לפאסיביות שיפוטית במישור הפרטקי - הלכה למעשה, כפי שהוא בא לידי ביטוי בספרות השו"ת.

נשוב ונעים בדברי הרמב"ם במשנה תורה. כבר העיר הבית יוסף⁴⁶, שהגרסה שבפנינו "וידוננו מי שלבו שלם בדבר" (ולא "מלכו של עולם") - "היא הגרסה הנכונה". ואכן, זו גרסת רוב כתבי היד והדפוסים.⁴⁷ שינויו הנושאות הניל משפעים, כמובן, אף על המשמעות, ולפי הגרסה שבפנינו, הדיון שליבו נוקפו שיש בדיון רמאות "יסלק עצמו מדין זה", אך יעבירנו לדין אחר שלבו שלם בדבר, והלה יפסוק את הדין בהתאם לראות עיניו.

מלשון הרמב"ם עולה נימה של הסתייגות מהאפשרות שהדין המרווח יוותר ללא כל הכרעה בבית דין כתוצאה מהסתלקות⁴⁸, ולשיטתו, "הדרישה (של העדים - י"ס) אינה אלא לבטל הרמאות, ומ้อม hei אף דין זה אינו יכול לעמוד על הדבר בדרישה וחקירה ולבטלה מכל מקום יש לומר דבר אחרים יודעו יותר על פי דרישתן וחקירתן"⁴⁹. וכן יש לאפשר לדין אחר להמשיך בניהול הדיון ולפסוק את הדין לאmittio.⁵⁰

במשנה תורה עולה אפוא דגש על התמודדות אקטיבית של הדיון עם הרמאות, ורק בלית ברירה, לאחר הדרישה וחקירה, אם לבו של הדיון עדיון נוקפו שיש בדיון רמאות, מאפשר

⁴⁴ ראה באර אליהו, סימן טו, סק"ז.

⁴⁵ ראה במחקרים הנזכרים לעיל בהערות הפтиחה.

⁴⁶ חו"מ, סימן טו. ומסתברת השערתו של בעל הדרישה (שם סק"ג), שאף לנגד עני הטעור לא עמדה הגרסה "מלכו של עולם" בדביה הרמב"ם, אלא שהוא גרס כן, הואיל והוא פוסק בשיטת הרא"ש, ולכן שינוי מלשון הרמב"ם כדי שיתאים לו שיטתה זו. ודוק.

⁴⁷ ראה ביקורת שניוי נסחאות לרמב"ם שם (מהדורות פרנק). ניתן להביא ראייה לגרסת "שלבו שלם" אף מהמשך הדברים: "והיה הדברים מסורים לב" - ל"מי שלבו שלם", ולא ל"מלך של עולם".

⁴⁸ עם זאת, לא נראה שהרמב"ם מתחנה את הסתלקות הדיון באפשרות שימצא דין מחליף.

⁴⁹ לשון הסמייע שם. ודומני שלאור הרצינאל האמור, אין הכרח לקבל את הבחנותו של בעל אורחים ותוממים (שם, אות יא) בין דין שהוא מומחה מובהק בדור, שאם הוא מסתלק מן הדיון אין מקום שיידונו בדיון דיןנים אחרים, לבין דין רגיל, שיכולים אחרים לחזור ולדון אחריו אם הסתלק מן הדיון.

⁵⁰ ושלא בשיטת הרא"ש העולה מדבריו בשוו"ת הרא"ש, כלל סח, סימן כ.

הרמב"ם לדיין להסתלק מן הדין, מכיון שאיפה לא מסוימת, שהדין יוכרע בסופו של דבר בידי דין אחר, שיתמודד בהצלחה עם הרמאות, ולבו יהיה שלם עם פסק דיןו.

2. פסיקה הלכה למעשה בתשובות הרמב"ם

הדגש ששם הרמב"ם על הצד האקטיביסטי בא לידי ביטוי מובהק יותר בפסקתו הלכה למעשה בתשובה מענית⁵¹, שבה הוא נשאל בדבר אדם שצווה בעת פטירתו שאשתו תהיה אפוטרופסית על הירושים הקטנים. אותה אישة נתנה נזונה גודלה לאחת הבנות, שכלה את כל עיזובן המת, עד שלא נותר דבר לשאר הירושים. בתשובתו כתוב הרמב"ם:

סוף דבר, הוαιיל ומראי המצבים ונסיבות העניינים מורים על היהות זאת הנזונה מממון המת, צריך בית הדין לדקדק בזה מאד ולא להחipo לפסק דין, לפי שבכגון זה נאמר דין מרומה... אם אין מתאמת בעדים היהות הנזונה מממון המת, ואין האלמנה מודה בזה או מודה ואין לה מה לפרוע - בזה צריך דין לדקדק, כפי שאמרנו, ולהעמיק בחקירה ודרישת להרבות האIOS והחרמות סתם על איזה חלק, שנראה לדין בו חשד, ולא לחזול מלעשות זאת, עד אשר יצא דין לאמתו... (וכתב) משה.

הרמב"ם מורה לדין לפעול באופן נרץ ולחזור את העניין, ולצורך כך אף להפעיל אמצעי לחץ פסיכולוגיים (אIOS וחרומות), תוך שהוא מדגיש בסוף דבריו כי אסור לדין "לחוזל מלישות זאת, עד אשר יצא דין לאמתו". בתשובה זו לא הזיכיר הרמב"ם כלל את האפשרות, שנזכרה במשנה תורה, להסתלק מן הדין כשחיקיות לא הועלו. האם מדבר בסתרה בדברי הרמב"ם? לא בהכרח. דומה שהדבר קשור להבדל בין משנה תורה לבין תשבות הרמב"ם.

במקום אחר עמדתי על כך, שלא מעט סתיירות לכואורה בין משנה תורה ובין תשבות הרמב"ם ניתנות ליישוב באמצעות המודעות להבחנה הידועה בין "ההילכה הכללית והתיאורטיבית, לבין "ההילכה למעשה" המתחשבת בנסיבות השונות"⁵². כבר עמד ר' אברהם בן הרמב"ם בתשובתו המפורשתם (סימן צ) על הבחנה בין חיבור המורה הלכה לדורות, לבין ההכרעה השיפוטית של דין במקורה הקונקרטי העומד לפניו:

ואולי עמד אדם זרייז על מה שאמרנו ויקשה ויאמר: נתנה דבריך לשערין - קושיה זאת אפשר להוכיח על מחבר חבר שילכו אחריו במשך כמה דורות, אבל לא על מי שדן דין או מורה הוראה לפי מעשה שאירע. כללו של דבר, אומר אני שדיין שהולך בפסקיו אלא אחר מה שכתוב ומפורש הוא חלש ורפה, ולפי זה יתבטל מה שאמרו: אין לדין אלא מה שעיניו רואות.

⁵¹ תשבות הרמב"ם, בלao, סימן נח (המקור בעברית).

⁵² נושא זה נידון במאמרי בנושא: "סתירות פנימיות מידומות בדברי הרמב"ם", העתיד להתפרסם, אי"ה, בקרוב.

ואין הדבר כן, אלא הדברים הכתובים הם העיקרי, וצריך הדין או המורה הוראה לשקלו אותם לפי כל מעשה ומעשה הבא לפניו, ולהקיש את הדין לדומה לו ולהוציא ענפים מן העקרונים החס. ולא נכתבו המעשיות המרובות הכוללות מקצת דין בתלמוד חנס, וגם לא שיעשה הדיון ההוא לפי מה שנזכר שם, אלא כדי שיסגל החכם, בשמעו אתם הרבה פעמים, כח של שקול דעתך ודרך טובה בהוראה למעשה.

דומה כי הבדיקה האמורה קיימת אף בדברי הרמב"ם עצמו, ביחס בין חיבורו ההלכתי הגדול שנכתב לדורות (משנה תורה) לבין הכרעות שיפוטיות הלכה למעשה, שניתנו בנסיבות קונקרטיות שונות (תשבות). נראה שכך הוא אף בעניינו. בתשובה דלעיל לא העלה הרמב"ם בפני הדיון את האפשרות שישתלך מן הדיון, כדי שהדיון לא יתפתח לבחור בדרך זו הקללה והנזהה, על פni התמודדות אמיצה עם המורה. מסתבר אפוא, שהרמב"ם ראה בהסתלקות מן הדיון (הנזכרת במשנה תורה) בירית מחדל תיאורטית בלבד, אך במישור המציאות (הבא לידי ביטוי בתשובה), דיל בהתמודדות אקטיבית ונמרצת עם המורה "עד אשר יצא הדיון לאמיתתו"⁵³.

3. דין מרווחה כמנגנון עצמאי

הראשונים התחבטו בשאלת, שנזכרה לעיל⁵⁴, האם דין מרווחה רק מתבטלת תקנת חז"ל וחוזר דין התורה, שאחד דין ממונות ואחד דין נפשות בדרישה וחקירה, או שהוא המנגנון של דין מרווחה פועל באופן עצמאי, ומכוו יש לבית הדיון סמכויות לפעול בעלות השונות מאלו הננקטות בדרישה וחקירה?

כתב הרמב"ם ועדות ג, ב, לפי דפוס ונ齊יה משנת שי"י⁵⁵:

אם ראה הדיון שהדין מרווחה וחושש לו צרך דרישת וחקירה כדי נפשות.

מנוסח זה הסיק ר' יצחק בר ששט, מחכמי ספרד וצפון אפריקה במאה הי"ד⁵⁶, שלדעنه הרמב"ם "באו להשווות דין מרווחה של הودאות והלואות לדיני נפשות". נוסח דברי

⁵³ ייתכן שעמדה אקטיביסטית מוצגת אף בתשובות הרמב"ם, בלאו, סימן א, שם מישתמע שבדין מרווחה "אין לדין אלא מה שעיניו רואות". אך קשה להסיק מתשובה זו דבר, הוואיל והוא לא נשתרמה בשלמותה, וחולקה אף מוטשטי, והוחולמה ע"י בנטע וראוי דברי בלאו שם).

⁵⁴ בפרק ב, סוף סעיף 2. לפירות הדעת ראה אנטיקולופדייה תלמודית, ז, עמוד ר'צד.

⁵⁵ לפירות שינויו הנוסח המשמעותי, שבhem נדו להלן, ראה בילקווט שינוי הנוסחאות של מהדורות פרנקל שם.

⁵⁶ שוויות הריב"ש, סימן רס"ו (ד"ה ואם באנו, עמוד שמוג במהדורות מכון ירושלים). וראה גם בתשובות המיוחסות לריב"ש, סימן יב, טו. ובilkootו שניוי הנוסחאות שם כתבו שבפני הריב"ש היה הנוסח כדפוס ונ齊יה הנ"יל. ולפי נוסח דפוס ונ齊יה משנת של"ד (המכונה נוסח הכספי משנה, שמןנו העתיקו כל שאר הדפוסים שלآخر מכ) ליתא "בדיני נפשות".

הרמב"ם על פי כמה כתבי יד הוא שבדין מרווחה "צורך דרישة וחקירה כדי"⁵⁸ נפשות אף על פי שהן עדי הودאות והלוואות". וגם לפי נוסח זה⁵⁹ הסיק ר' בצלאל אשכנזי⁶⁰, ממחמי מצרים במאה הט"ז, שלדעת הרמב"ם "דין מרווחה שווה לדיני קנסות ומלכות וגולות ובהני על כרחך צריכין לדרישה וחקירה לעיכובא".

לאור זאת פסק, שבדין מרווחה צריך לבצע הליך מלא של דרישة וחקירה כבדיי הנפשות⁶¹ עם כל השלבותיו. וכך אם לא עשו דרישת וחקירה או שאמרו העדים איננו יודעים עדותם בטלה⁶².

אולם, נראה שהעמדה זו בעיתית ביותר. לא זו בלבד שמהמקורות התלמודיים לא משמעו כך⁶³, אלא מסתבר כי גם הרמב"ם לא מתכוון להגביל את הדיין לפועל בבדיקה בהתאם לפרטי הדרישת וחקירה שבידני נפשות. כך עולה בבירור מתשובה הרמב"ם, שנזכרה בסעיף הקודם, בה הוא פסק שבדין המרווחה יש להעמיק בדרישה וחקירה, אך לא על כל הפרטים, אלא "על איזה חלק שנראה לדין בו חסד".

נוסף לכך, מדובר שם משתמש, שאין הדיין מוגבל לפועל רק לפי פרטי הדרישת וחקירה, אלא עליו "להרבות האioms והחרמות", ולהפעיל לחץ עד שייצא הדיין לאמתו. הרי שלדעת הרמב"ם, בכוחו של הדיין לפעול בדיין מרווחה באופןים שונים, ואין הוא כבול דוקא למתקנות הנוקשה של דרישת וחקירה בדיוני נפשות⁶⁴.

⁵⁷ ראה בילקוט שנויי הנוסחאות שבמהדורות פרנקל שם.

⁵⁸ ר'yi קאפק כתוב שהנוסח שבכל כתבי היד התימנים שברשותו הוא "כדיini".

⁵⁹ אין, נראה, הבדל משמעותי בין הנוסחאות.

⁶⁰ ראה שוי"ת ר' בצלאל אשכנזי, סימן ד (ד"ה גם כתוב הר"ז, עמוד נג במהדורות בוחבוט), שמייר על הנוסח שלמעלה: "כך נמצא בספרים הישנים הנמצאים פה מקרים מעותקים מספר ישן כתיבת ד' המחבר ז"ל."

⁶¹ והשווה להדגשת הרמב"ם בהלכות סנהדרין (כד, ג), שבדין מרווחה הדיין "ידרוש ויחקור הרבה בדרישה וחקירה של דין נפשות". בין השאר מסתמך ר' בצלאל אשכנזי על העולה מוסგיות סנהדרין לב, ב, ב' שלרב פפא בדיין מרווחה חזר דין התורה. וכך זה עולה משווית חכמי פרובינציה, חלק ב, סימן יב, ד"ה ונראין לנו: "אחר אשר נראה בעיניהם שהדין מרווחה, שבו חזר העניין לדין תורה שאפיילו בדיוני מוניות צרך דרישת וחקירה".

⁶² והשווה לדברי הש"ך, חוי"מ ל"ק א; לג ס"ק טז.

⁶³ ראה סייני, מעורבות, עמ' 301.

⁶⁴ ושם כך משתמש אף בדברי הרמב"ם בהלכות מלוה, ב, ד: "וכן אני אומרשמי שהוחזק רמאי, ודרכיו מקולקלין במשאו ומנתנו, והרי הוא אמור שיש לו ממון וטعن שאין לו כלום, והרי הוא רצ' להישבע בתקנה זו - שאין ראוי להשביעו. אלא אם יש כח בדיון לשוטטו עד שיפורע בעל חובו, או לנדותו עד שייתן - יעשה, מאחר שהוא אמור שפריעת בעל חוב מצויה. כללו של דבר, כל شيء הדיין מדברים אלו, וכוונתו לרדוף הצדק בלבד, שנצטוינו לרדפו, ולא לעבור הדין על אחד מבני דינין - הרי זה

ואכן, רבים מהראשונים נקבעו עמדה שונה מזו של ר' בצלאל אשכנזי. אף הריב"ש, על אף דיווקו מלשון הרמב"ם כנזכר לעיל, כתוב (שו"ת ריב"ש, סימן רסז) :

דביהודאות והלואות אפילו דין מロמה, לא בעי דרישة וחקירה כדיני נפשות ממש, אלא שצרכיך הדיין לחזור בו כל מה אפשר. לא שאמ אמר באחת מן החקירות אני יודע שתהא עדותך בטלה כדיני נפשות. וכן אם אמרוAMES הלווה, שיהיא צריך שיכוונו באיזה שבוע באיזה שנה באיזה חדש וכל שאר החקירות, אפילו שבדיני נפשות צריך כן... אלא שיש לדין לחזור בו ולדרוש דין מロמה כל מי אפשר.

לדעתי הריב"ש, אין הדיין חייב לבצע דין מロמה הлик של דרישة וחקירה של דין נפשות, אלא יכול הוא לפעול באופן עצמאי ולחזור בו כל מה שאפשר, בלי להיות כבול לגדורי דרישת וחקירה של דין נפשות. הריב"ש מעיד, שגם גם עמדת הראה⁶⁵ (מגדולי ספרד בסוף המאה הי"ג ותלמידו המובהק של הרמב"ן). ואmens, דברי הראה"ה אינם בפנינו, אך עמדת דומה להפליא מצויה אצל תלמיד מוסף של הרמב"ן, רבי דוד בונפיל⁶⁶, שכתוב :

ומה שאמר דין מロמה דבעינן דרישת וחקירה, אין הכוונה שכדין שיש בו צד רמאות יהא מיד דין דרישת וחקירה דידי נפשות... אלא לומר שאע"ג שתקנו חכמים שלא תהיה דרישת וחקירה בדיוני ממונות במקום שהדיין חושד את העדים ברמאות מצווה הוא לבדוק בדרישת וחקירה... כל זמן שירצה הדיין להעמיד עצמו על דין תורה כדי להוציא הדיין לאmittתו רשאי על כrhoו של בעל הדיין... ומעתה אין דרישת וחקירה דין מロמה אלא לפי עניין רמאות, רוצה לומר שאינו צריך לעשות כל החקירות כולן בסדר מהם בדיוני נפשות אלא שיהא חוקר ודורש במה שהוא חושד שיש בו צד רמאות ודיו.

כמובן, שיטת הריב"ש ורבי דוד בונפיל היא השיטה המקובלת להלכה⁶⁷. פוסקים רבים התייחסו לדין מロמה כמנגנון עצמאי, ואפשרו לדין לפעול פעולות נוספות מעבר לדרישת וחקירה⁶⁸.

מורשתה לעשרות ומקובל שכר, והוא שייחיו מעשוו לשם שמיים". הרי שהרמב"ם העניק סמכות רחבה ביותר לדינים המתמודדים עם מקרי רמאיות.

⁶⁵ ואף מזכיר זאת מלשון ר' משה מקוצי, בשםיג, עשה קט, שכתב: "אמנם דין מロמה צריך דרישת וחקירה, ומצווה לדרוש ולהזכיר כפי היכולת". אך אין זה דיוק הכרחי, וכבר דחה אותו ר' בצלאל אשכנזי שם.

⁶⁶ בחידושיו לסנהדרין לב, ב (בתוך סנהדרי גדולה למסכת סנהדרין פרק א, ירושלים תשכ"ח - ונזכר בקצרה גם במילוח לר'ין לסנהדרין שם).

⁶⁷ ראה הగה הראמי, חיימ', טו, ג. והלכה פסוקה שם, עמוד ש"ג.

⁶⁸ וכך למשל, אם חושד בית הדיין בנסיבות שחייב להשתחט מתשולם הוא מבקש זמן, רשאי בית הדיין שלא למתן לתביעה זמן המגיע לו על פי הדיין, עד שייעמיד ערב או ייתן משוכן, והכל לפי ראות הדיינים. כמו כן,

4. שיטת חכמי ספרד ופרובנס

עמדת דומה לזו של הרמב"ם והగאנונים, השמה דגש על ההתקומות האקטיבית של בית הדין עם הרמאות, עולה מדברי רבים הראשונים ספרד.⁶⁹ כגון: הרמ"ה⁷⁰, הרשב"א⁷¹, הריטב"א⁷², הר"ן⁷³ והרב"ש⁷⁴. עמדת אקטיביסטית הדומה לזו של הרמב"ם וראשוני ספרד עולה אף מדברי כמה מראשוני האחרונים שמוצאים בארץ זו⁷⁵. כמו גם מדברי כמה מראשוני פרובנס⁷⁶, שהושפעו רבות, כיצד, מזרות חכמי ספרד.⁷⁷

דברי הרמב"ם אף הובילו להלכה - אם כי תוך מיזוג עם שיטות אחרות - בטור ובשו"ע⁷⁸. ואולם, החל מהמאה ה'יא' אימצו כמה מחכמי ספרד עמדות אשכנזיות, הנוטות, כאמור,

רשי בית הדין, לפי צורך העניין וכדי לברר האמת, להסביר את הנتابע אפילו כאשרינו חייב בשבועה מנו הדין (אהה הנחת הרמיה, שם, ד. ווללה פסוקה שם, עמוד שס. שוחטמן, סדר הדין, עמוד 257). לחובתו של בית הדין לסקל בדרכיהם שוננות את כוונתו של בעל דין החשוד בראות שוחטמן, שם, עמוד 180. על סמכותו לכפות פשרה בחיש רמאיות ראה שם, עמוד 178. על חובתו להשווות את הדין ראה שם, עמוד 365.

⁶⁹ אם כי רוב חכמי ספרד לא הזכירו את דברי הרמב"ם ביחס לדין מרומה, והסתמכו בעיקר על המקורות עצמם.

⁷⁰ ביד רמי'ה על סנהדרין שם.

⁷¹ ראו שו"ת הרשב"א, חלק א, סימן אלף רט. חלק ב, סימן קמח ד"ה והוא יודעים.

⁷² בחידושים לשבועות ל, ב, בד"ה אחთכנו.

⁷³ ראו שו"ת הר"ן, סימן לד.

⁷⁴ ראו שו"ת הריב"ש, סימן קח עמוד קט במחוזות מכון ירושלים). סימן רסו (עמוד שמג). סימן שבב (עמוד תקעב). וראו גם בתשובות המיויחסות לריב"ש, סימן יב (עמוד כב שם). סימןטו (עמוד לא).

⁷⁵ ראו למשל, שו"ת מהר"ם אלשקר, סימן טז. שם, סימן סב. שו"ת מהר"י בירב, סימן נו. שו"ת רדב"ז, חלק ב, סימן תמתא.

⁷⁶ ראו בית הבחירה להמairy ופירוש ר"י מלוניל לסנהדרין שם. שו"ת חכמי פרובינציה, ח'יא, סימן ז, ג. שם, חלק ב, סימן יב.

⁷⁷ ראו י"מ תא-שמע, רב זוחיה הלויב על המאור ובני חוגו, ירושלים תשנ"ג.

⁷⁸ חוות, טו, ג. פוסקים אלו לא קיימו את עמדת הרמב"ם - כפי שהזוכה לעיל - במלואה, שהרי הם פסקו גם בשיטת המהרים (הנזכרת בקצרה, בlij LDON בפרטיה, לעיל פרק ב סעיף 3), והבחינו בין תובע לנتابע, וכןראה שהעמידו כך גם את שיטת הרמב"ם (וראו גם את דברי הב"ח שם). לעומת זאת, יש שהעמידו את דברי הרמב"ם כשית התווסף (הנזכרת בקצרה שם), שכן שרディין ידוע בודאות שהוא דין מרומה, עליו להסתתק (ראו למשל כסוף משנה ולחם משנה על עדות ג, א-ב. הרדב"ז על הלכות סנהדרין שם. הגחות הגראי, שם, ס"ק ט). אך מפשטות לשון הרמב"ם לא עוללה הבחינה בין תובע לבין נتابע, ו/או בין חשש לבין ידיעה ודאית של הדיין. וראו את דברי הדרישה שם, סק"ג (והובאו גם בסמ"ע, שם, ס"ק יט), העומד על השוני שבין שיטת הרמב"ם לשיטת המהרים המובא בראש, הטור והשו"ע).

להסתלקות של הדיון מן הדיון במקרה של דין מרווחה⁷⁹. אך נראה כי עמדות אלו אינן משקפות את דעת רוב חכמי ספרד שחיו בימי הביניים⁸⁰. אפשר, שבדומה למה שהצעתי בסימן הקודם ביחס לגאנונים, אף כאן מצויים "גורמי רקע", שהופיעו במידה כזו או אחרת, על גיבוש העמדת האקטיבית הספרדית. וrama הדבר קשור לסמכויות ולתקיפות האופייניות לרבים מחכמי ספרד⁸¹, שנחנו עד המאה היעד מאוטונומיה שיפוטית רחבה ביותר⁸², ככללה אף סמכות לדון דין נפשות ועונשין⁸³ - כפי שהראיתי במקומות אחרים⁸⁴. בספרד "כל המשפטים הובאו לפניו מוסדות משפטיים בעלי כח - כפיה"⁸⁵, הם בתיהם הקבועים או לפני מוקדי הכהל, ראשי העדה ופרנסיה, שהיו ברובם בעלי תורה חשובים⁸⁶. מדרךו של עולם שבעל הסמכות מפעיל את סמכותו. ואכן, ניתן לשער,שהאוטונומיה השיפוטית ממנה נהנו חכמי ספרד, אפשרה להם לפעול במלוא כוחם וסמכותם כנגד הרמאים, ולדון דיןאמת לא מיתו.

אמנם, אין בדי להוכיח כי האוטונומיה השיפוטית הניל השפיעה במישרין על קביעת עמדתם של חכמי ספרד, ומסתבר כי עמדתם היא עקרונית ומשקפת את תפיסתם ההלכתית. עם זאת, ניתן לשער כי אוטונומיה זו, שימושה רקע משפטי נוח לצמיחתה של אותה תפיסה ספרדית אקטיביסטית, גם אם אותה תפיסה לא נבעה ישירות ממנה⁸⁷.

⁷⁹ ראו נימוקי יוסף על סנהדרין שם. שו"ת תשבי"ץ, חלק ד, טור ב (החותם המשולש), סימן ז ד"ה תשובה, שמאmix את עמדת הרא"ש. תופעה זו מתעצמת במיוחד מהמאה השש עשרה ואילך. בתקופה זו אנו מוצאים רבים מחכמי המזרח, הדנים בשאלת מהותו של דין מרווחה בקידושין, וממוזגים בין שיטת הרמב"ם לבין שיטת הרא"ש (להרבה ראו חוץ, ראיות, פרק שני), אך מכל מקום, גם אצל חכמים אלו אין לנו מוצאים כמעט הדים לשיטת האשכנזית הקיצונית מבית מדרשם של בעלי התוספות. וכפי שנראה להלן, הפער המשמעותי בין שיטות הרמבי"ם לשיטות הרא"ש אינו ממשוני כל כך.

⁸⁰ כך עולה מסקירת עשרות תשנות של חכמי ספרד במאג'ר "פרויקט השו"ת" של אוניברסיטת בר אילן.

⁸¹ על כמה חכמים ספרדים חריגים, שהתאפיינו ביראת הורה ובענוונות הצעיר חוץ, ראיות, עמוד 119.

⁸² בודאי בהשוויה לחכמי אשכנז באוთה תקופה, כפי שנראה להלן בסימנו הבא. להיקפה הנרחב בת האוטונומיה בספרד ראה אסף, בת הדין, עמוד 12. גולאך, יסודי, עמוד 29. יי' ריבלין, שטרוי קהילת אליסאננה, רמת-גן תשנ"ה, עמוד 67. על היקפה בכלל הקהילות היהודיות שחו תחת שלטונו המוסלמי ראה מי בן ששון, צמיחת הקהילה היהודית בארץ האשלאם, ירושלים תשנ"ו, עמוד 294.

⁸³ ראה שי אסף, העונשין אחרי התלמוד, ירושלים תרפ"ב, עמוד 14 ואילך.

⁸⁴ ראה סייני, מעורבות, פרק שלישי, חלק ב, סימן א, סעיף 4, והמקורות הנזכרים שם, והשלם לאנו.

⁸⁵ על בית הדין כמוסד קבוע סמכותי בקהילה היהודית שבארצות האיסלאם בתחילת ימי הביניים ראו בו ששון, שם, עמוד 325-317.

⁸⁶ אסף, בת הדין, עמוד 55.

⁸⁷ בהבדלים בסביבה הדינית בין אשכנז לבין ספרד כגורם רקע להבדלי העמדות ביניהם ביחס להתמודדות עם דין מרווחה, עסקתי בהרבה במחקרים הנזכרים לעיל בהערת הפטיחה.

מצאנו, אפוא, רציפות בתפיסות המשפטיות ביחס לדין מרומה מימי אמוראי בבל, דרך הגאנונים, ועד לרמב"ם ולחכמי ספרד ופורטוגאלנס.

ה. היסודות המשפטיים של שיטת הרמב"ם

1. "אין הדבר מסור אלא לבו של דין"

מה הם היסודות המשפטיים עליהם מבוססת שיטת הרמב"ם?

ראשית, עמדת הרמב"ם, המדגיש את חשיבותה של הדรหא והחקירה בדיון מרומה, עולה בקנה אחד עם תפיסתו העקרונית הרואה בדרישה וחקירה של העדים כלי מרכזי ביותר⁸⁸.

שנית, מדברי הרמב"ם בהלכות סנהדרין עליה תחולת ורבה של דין מרומה. לא זו בלבד שדי בתחשותיו הסובייקטיביות של הדיון כדי שהדין יחשב למרומה, אלא שכמודמה שאנו צריך שתחשות אלו יהיו מבוססות על ידיעתו הוודאית⁸⁹. וכך אם לבו "ונוקפו שיש בדיון רמיות", ו"אין דעתו סומכת", "או שנראה לו מכל הדברים שיש שם דברים אחרים מסותרים ואין רוצחים לגלוותם"⁹⁰. ניתן אף לבדוק מהדוגמאות שהביא, בדיון מרומה אין קשר דוקא להחשש שהעדים הם הרמאים.

מכאן נגיעה לנוקודה השלישית והמרכזית. יש ליתן דעתנו למשקל הרוב שנוטען הרמב"ם לראות עניין הדיון ולדעתו בדיון מרומה⁹¹. דבר זה מוכח לא רק מהמספר הגדל של הביטויים המבטים איזה, שנזכרים בהלכה ג', שדנה בדיון מרומה. אלא אף מהקשר ההלכה בתוך פרק כד מהלכות סנהדרין, העוסק כולו בכוחו של הדיון, והפותח בקביעתו הנחצת של הרמב"ם:

יש לדין לדון בדיוני ממונות על פי הדברים שדעתו נוטה להן שכן אמת,
והדבר חזק בלבו שהוא כן, אף על פי שאין שם ראייה ברורה. ואין צריך לומר
אם היה יודע בודאי שהדבר כן הוא, שהוא דין כפי מה שידע.

⁸⁸ ראה סיני, מעורבות, פרקים 7-8.

⁸⁹ וכבר דיבק בעל הפרישה, ח"מ, טו, ס"ק ג, מלשון הרמב"ם, שלדיינו דין מרומה הוא, כי"שנראה להן בתחילת המחשבה שהוא מרומה, שהרי סיים וכותב: ידרשו ויחקרכו היטב אם נראתה שאין בו רמאיות וכו'". לדין בשאלת אם לדעת הרמב"ם די בחשש דין מרומה, או שיש צורך במידעה ודאית ראו הפניות המצוינות בספר המפתח שם.

⁹⁰ וכבר הסיק ר' חיים זוד הלוי, דבר המשפט, ח"א, עמוד 162, משלונות אלו, "שכל דברי רבינו מוכחים Daiyri bespeka... דין יודע שום דבר בזדאות". אגב, הגדרה רחבה עוד יותר לדין מרומה (הכוללת כל אי צדק בולט לאדם, גם אם הוא לא נגרם עקב שקר ורמאיות) מצאנו במאה הט"ז באיטליה בשווי"ת רמי"ע מפאננו, סימן נ.

⁹¹ הזיקה שבין דין מרומה לבין "אין לו לדין אלא מה שעיניו רואות" עליה אף מתשובת הרמב"ם, בלאו, סימן א.

הרמב"ם נתן משקל מכריע ביוטר לאומד דעתו של הדיין במסגרת דיני הראיות. לדעטו, קביעת התשתית הראייתית בדייני הממוןנות מסורתה "ללבו של דין שידין כפי מה שיראה לו שהוא דין אמרת", ובנסיבותו לעשות שימוש באומדן דעתו האישית כדי לשנות את כליל נטול ההוכחה ("קם ל' בגואה"). בהמשך ההלכה מביא הרמב"ם כמה דוגמאות לעיקרונו זה, ולבסוף הוא מסכם:

שאין הדבר מסור אלא ללבו של דין, שידין כפי מה שיראה לו שהוא דין
האמת. אם כן למה הצריכה תורה שני עדים? שזמן שיבואו לפני הדיין שני
עדים ידוע על פי עדותן, אע"פ שאינו יודע אם באמת העידו או בשקר.

שיטת הרמב"ם עוררה עניין רב בקרב חכמים⁹² וחוקרים⁹³. הרמב"ם נקט גישה רחבה לבנייה השיפוט על פי אומד הדעת, והוא פיתח מהמקורות התלמודיים⁹⁴, שנאו אופי מקומי וקזואיסטי למדוי, כלל עקרוני ומופשט. ד"ר חיים חפץ⁹⁵ הדגיש שבדברים אלו "משתקפת מלא מידה מהפכנותה של תורת האומדן הכללית שחדש הרמב"ם", ש"הופכת מן הקצה אל הקצה את המושגים היסודיים השררים אצלנו על 'יחסי הכוחות' בין דין ועדים במסגרת דין הראיות של המשפט התלמודי". "הדין, לפי תפיסת הרמב"ם הוא הוא העמוד העיקרי, כמעט הבלעדי, שככל בנין המשפטים שבין אדם לחברו עומד עליו. הוא ולא אחר קובע את האמת העובדתית, ולא כל שכן את האמת המשפטית. מה שידעתו נוטה להם שכן אמרת", מה שהדבר חזק בלבו שהוא כן, ובוודאי מה שהוא יודע בודאי שהדבר כן הוא, הוא הוא האמת שעל פיה מצווה הדין לשפט את העניין שהובא בפניו. ואף אם נגד אמרת זו יעדדו עדים רבים, אין הוא רשאי לדון אלא על פי האמת הידועה לו, כי אכן הדבר מסור אלא ללבו של דין, לפי מה שיראה שהוא דין אמרת'... שכנוו האישוי וידיעתו הם העיקר, ולא שום גורם חוץ ממנו"⁹⁶.

בדומה למה שראינו בדיין מロמה, אף כאן הי' שהסיקו מדברי הרמב"ם, שהדבר תלוי בדעת הדיין, ולא באומדן הדעת האובייקטיבית של כל העולם⁹⁷.

⁹² וראה בספר המפתח שבמהדורות פרנקל, שם. ר' חיים זוד הלוי, דבר המשפט, שם, עמוד 149-160.
אנציקלופדיה תלמודית, א, עמוד קמ.

⁹³ וראו למשל, חפץ, ראיות, עמודים 64-65. שוחטמן, אוננס, עמוד 675 ואילך. אלבק, הראיות, עמודים 65-67. אדרעי, טענים, עמוד לד ואילך. למאמריהם נוספים ראה י' רקובר, אוצר המשפט, כרך א, ירושלים תש"ה. כרך ב, ירושלים תשנ"א, ערך "אומדן" (חלק א, עמוד 252; חלק ב, עמוד 248).

⁹⁴ ובעיקר מסווגיות כתובותפה, א.

⁹⁵ חפץ, ראיות, עמוד 52 ואילך. תמונה דומה מציג אף ר' חיים זוד הלוי בדבר המשפט, שם, עמודים 150-151.

⁹⁶ דבר זה עולה אף מדברי הרמב"ם בהלכות שאלת ופקודו ו. ד.

⁹⁷ ראו אמריו בינה, דיני דיניים, סימן כד. נחל יצחק, סימן טו. נתיבות המשפט, סימן טו, ס"ק ב. וכבר העיר אדרעי, טענים, עמוד לד ואילך, על השוני שבין תפיסת הרמב"ם לבין התפיסה המקובלת על כמה מחוקרי המשפט העברי, שהציגו דוקא את האובייקטיביות של דין הראיות.

2. בין "קיים לי בגואה" לדין מרומה

הזיקה בין דין מרומה לבין "קיים לי בגואה" עולה בבירור מדברי הרמב"ם בפרק כד מהלכות סנהדרין. נראה שהלהga ג שם, העוסקת בדיון מרומה, "היא המשך לשתי ההלכות שקדמו, שם הן עוסקות בדיון מרומה, אלא שם סמכת דעת הדיון לקבוע כפי שנראה לו אף נגד הדיון, וכן אין דעת הדיון סומכת על העדות או על הצדדים ואין הוא יכול לגנות האמת, והכל דין מרומה הוא, ולכן סמך הלהga זו לשתי ההלכות הקודמות"⁹⁸. לאור תפיסתו העקרונית של הרמב"ם ביחס למרכיזיות אומדן דעתו של הדיון בדיון המונאות, מובן מדוע העדיגש כל כך יסוד זה בהקשר לדין מרומה, ואף קבע תחולת רחבה ביותר של דין זה, כמובן בפרק שם.

עם זאת, יש לתת את הדעת לשני הבדלים ביחס לכוחו של הדיון ב"קיים לי בגואה" וב"דין מרומה". הרמב"ם מסיג את כוחו של הדיון לדין על פי אומדן דעתו (הלהga ב):

כל אלו הדברים הם עיקר הדיון. אבל, משרבו בתוי דיןין שאין הגונין, ואפילו היו הגונים בנסיבותיהם אין חכמים כראוי ובעל בינה, הסכימו רוב בתוי דיןין ישראל שלא יהפכו שבואה אלא בראייה ברורה, ולא יפגמו שטר ויפסידו חזקתו בעדותacha או פסול, וכן בשאר כל הדיון. לא ידוע הדיון בסמיכת דעתו ולא בידיעתו, כדי שלא יאמר כל הדיוות והדיות: לבי מאמין לדבריה זה ודעתו סומכת על זה. וכן אין מוציאין מן היתומות אלא בראייה ברורה, לא בעדות הדיון ולא באומדן המת או הטוען. ע"פ כן, אם העיד אדם נאמן בדבר מכל הדברים, וננטה דעת הדיון שאמת הוא אומר, ממשין הוא דין ואיןנו דוחה עדותו, ונושא ונוטע עם בעלי דיןין עד שיוזדו לדבריה העד, או יעשו פרשה, או יסתלק מן הדיון.

שתי שאלות מותבקשות:

א. האם גם בדיון מרומה ארע התהילה המתוואר כאן "משרבו בתוי דיןין שאין הגונין" וכיו?

ב. אם כן, האם חלים הדברים האמורים בהלהga זו אף בדיון מרומה?

ADBARI PROFESSOR ASHER GOLAK Z"l⁹⁹ עולה, שאף בדיון מרומה ארע התהילה הניל. אחר שהוא קובע ש"המשפט התלמודי, כמו רוב סדרי המשפט העתיקים, אינו משאיר לדין להעריך את הראיות על דעת עצמו כפי מدت האמת שהוא מצוי בהו", מתיחס גולاك ליווצא מהכלל האמור, העולה מדברי הרמב"ם בפרק כד מהלכות סנהדרין:

אולם בפועל היו בתוי הדיינים בישראל דנים על הראיות לפי ראות עיניהם ולפי נטיית דעתם, והוא דוחים ראיות ברורות אם ראו שהדין מרומה, והוא סומכים על הוכחות, שלפי חומר הדין אין להן בכ ראייה, במקומות שהדבר

⁹⁸ ר' חיים דוד הלוי, דבר המשפט, שם, עמ' 163.

⁹⁹ גולاك, יסודי, עמוד 100.

ברור ומתקבל על הלב. רק בימי הירידה כמשמעותו בתי דין מתקנים ונמצאו דיןנים שלא היו חכמים וישראלים במעלה המוסרית הראوية, התחללו מורי העם להחזיר חומר הדין לתחלתו, ולשקל את הראיות ולהערכן לא על פי נטיית דעתם של הדיינים, אלא על פי הכללים הקבועים שנמסרו בתלמוד.

לדעתי, אין היסקו של פרופ' גולאך הכרחי. אף על פי שהרמב"ם מצמצם בהלכה ב את סמכותו של הדין לדון על פי אומדן דעתו "משרבו בתוי דין שאין הגנוין" וכו', דומני שאין הדברים אמרוים בהכרח אף בדיין מロמה, שבו עסוק הרמב"ם בהלכה ג. בהלכה זו לא סייג הרמב"ם כלל את כוחו של הדין לפועל על פי שיקול דעתו בדיין מロמה.¹⁰⁰

תפיסה דומה משתמעת, כזכור, אף מדברי הגאנונים.¹⁰¹ ייתכן כי הטעם לכך הוא, שיש להבחין בין סמכותו של הדין לעשות שימוש באומדן דעתו האישית כדי לשנות את כללי הוכחחה ("קיים לי בגואה"), לבין סמכותו לפועל על פי שיקול דעתו בסיבות בהן מבקש הוא לנוקוט צעד פרוצדורלי (דרישה וחקירה) להבטחת קיומו של הדין ("דין מロמה"), מבלי לשנות את כללי נטול הוכחחה.¹⁰²

הסמכות הראשונה מרחיקת לכת הרבה יותר מזו השניה, וייתכן, שכן צמצם הרמב"ם את כוחו של הדין רק ביחס לסמכות הראשונה. ביחס לסמכות השניה לא חל כל שינוי וצמץום, ובו הדברים מסורים לדעתו וללבו של הדין, שבכווחו לבצע דרישת וחקירה כshedmaה לו שבפניו דין מロמה, כדי לברר הדין לאמתו.

ועתה, נברר את היחס שבין הסיפה של הלכה ב לבין דין מロמה. בסיפה קובע הרמב"ם, שאף אחר שרבו בתוי דין שניים הגנוים, עדין בסמכותו של הדין לפועל על פי שיקול דעתו כשהיעיד אדם נאמן ונטה דעת הדין שהוא דבר הוא שיאדו לדברי העד או יעשה פשרה או יסתלק מן הדין". מהסיפה עולה, שהרמב"ם אכן שולב הסתלקות של הדין מן הדין.

יש פוסקים שסבירו, כי בנסיבות זו - כמו גם ביחס להשיות הדין ולעשיות פשרה - אין הבדל לשיטת הרמב"ם בין דין מロמה ובין דין "קיים לי בגואה".¹⁰³ עם זאת, דומני כי יש הבדל实质性 בין השניים בכל מה שקשרו להסתלקות מן הדין. בפרק הקודם ראיינו שמלאו הרמב"ם בהלכה ג עליה כי הסתלקות הדין בדיין מロמה אינה מכוונת להפסקת הדין.

¹⁰⁰ והעיר נcona חפץ, ראיות, עמוד 58, "כי גם לאחר עיקר ביטול הדין, לא נבטל דין מロמה".

¹⁰¹ מתאים לעיל פרק ג.

¹⁰² וכבר הדגיש המאירי בבית הבחירה לשבועות ל, ב, כי דין מロמה "אין לו (לדין) להעbir עליו את דין ולהטותו מtopic רמאוטו, שאין לו לסמוך כל כך על דעתו".

¹⁰³ ראה לשון השו"ע, ח"מ, טו, ה, שכותב: "...או יסתלק מן הדין כמו שתבארא", וכוונתו למה שכתב בסעיפים ג-ד, שבדין מロמה מסתלק מן הדין. הגהות הגראי' אשם, סעיף קטן כד-כח, המתיחס אף להשיות הדין וכו'. לסקום שיטה זו ראה הלכה פסוקה, שם, העלה 123. וראה גם בשווי' הריטב"א, סימן רב, שפסק "שם הוא דין מロמה יש לו להחמיר דין עד שיתברר או שיסטלק ממנו".

המשפטי, אלא לממן אפשרות לדין אחר "שלבו שלם בדבר" להמשיך בדיון, ולהוציא האמתות לאור. לעומת זאת, ביחס לדיני "קיים לי בגוועה", ההסתלכות של הדין משמעה הפסקה מוחלטת של הדיון המשפטי בעניין הנידונו.¹⁰⁴

ו. אחרית דבר

עדות שונות נקבעו ביחס לדרכי התנהלותו של בית הדין כאשר בפניו דין הנראה בעיניו כמרומה. בתחילת המאמר עמדתי בקירה על העמדות העולות מספרות ח'ל. הבדלי העמדות התחדדו ביותר, כפי שהראיתי במקום אחר¹⁰⁵, בתקופה הבתר-תלמודית. אמנם, כפי שהוכחתי שם, אין בהכרח מחולקת עקרונית וחדה במישור התיורטי בין ראשוני אשכנו וראשוני ספרד, ורובם מסכימים, כמובן, לכך שבדין מrome יש מקרים שהדין מבצע דרישة וחקירה, ויש מקרים שהוא מסתלק מן הדיון. אך במישור המעשי יש הבדל בין החכמים, הן ביחס לדגש שנין לכל אחת מהאפשרויות הללו, והן באשר לנטייה להתמודדות אקטיבית עם הרماءות (חכמי ספרד), או להעדרה של ההסתלכות מהדין המרומה (חכמי אשכנו). במאמר זה נידונה שיטתם של הגאנונים והרמבי"ם בלבד.

הגאנונים והרמבי"ם (וכן חכמי ספרד ופורטאנס) צידדו בהתמודדות תקיפה ונחרצת של בית הדין עם מקרי הרماءות. עדשה מרכזית הוצאה בידי הרמבי"ם, שمدבוריו עליה רוחבה של דין מrome, וממן משקל מכריע לאומד דעתו הסובייקטיבית של הדיון בדיון מרומה. ואכן, הרמבי"ם אפשר באופן תיאורטי לדין שלא הצליח לבטל את הרماءות באמצעות הדרישה וחקירה להסתלק מן הדיון, אך הוא ראה באפשרות זו ברירת מחדל תיאורטית בלבד, ובמישור המעשי הוא דגל בהתמודדות אקטיבית עם המירמה "עד אשר יצא הדיון לאmittion". מדברי הרמבי"ם, ומדובר ראשוניים ספרדיים נוספים, אף עלה שדין מrome הוא מגנון עצמאי, שבו הדיון אינו כבול לפרטי הילך דרישת וחקירה של דין הנפשות, וביכולתו לפעול פועלות נוספות כדי להוציא הדיון לאmittion.

¹⁰⁴ והוא שדקדק הרמבי"ם בלשונו הזהב, ובעוד שבחלה בכתב "יסתלק מן הדיון", הרי שההלך ג כתוב רק שהדין "יסלק עצמו מדין זה", אך הדיון נמשך בניהולו של דין אחר. ודוק.

¹⁰⁵ ראה מחקרים הנזכרים לעיל בהערת הפתיחה.

הרב אליעזר רייף

לשון "חייב" ו"פטור" בהלכות נזקי ממון

פרק בסמנטיקה ומשמעותה ב"משנה תורה"

- א. הקדמה
- ב. קבוצה א - לשון "משלם"
- ג. קבוצה ב - לשון "חייב"
- ד. קבוצה ג - לשון "חייב לשלם"
- ה. קבוצה ד - לשון "פטור משלם"
- ו. סיכום

א. הקדמה¹

לשון רבינו וניסוחיו במשנה תורה העסיקו רבים, תלמידי חכמים וחוקרים² כאחד. ההנחה הפרשנית העקרונית היא, כי לשונו מדוקית ודבריו כתובים בפלס ובמשקל³. סגנון זה מאפיין את כתביו של רבינו הכהן המוקדמים בצעירותו⁴, ועד לספרו מורה הנבוכים בזקנותו⁵. אמן, יש שה מבט המוקומי גرم, שלא להבחן בדרכי הלשון של רבינו או משומש שנבחנה הלהקה פרטית לבדה, או משומש שלא נבחנה לשונו בהשוואה למקורותיו.

¹ תודתי נתונה לדידי ה"ה אברהム קלין היי על העורותיו המועילות והמחכימות.

² ראה: יצחק טברסקי, מבוא למשנה תורה, ירושלים תשנ"א, פרק חמישי, עמוד 241, ובהפניותיו הביבליוגרפיות בהערות ש. וואה נס: י' אביעד הכהן, עקבות לשון חכמים ב"משנה תורה" להרמב"ם, כתלויג, ירושלים תש"ו, עמוד 542-556 (להלן: הכהן, עקבות).

³ ראה: הרב מלacci בכח"ר יעקב הכהן, ספר יד מלacci, חלק שני, כללי הרמב"ם והראב"ד והסמ"ג, כלל כ.

⁴ ראה: הקדמה למשנה, הקדמות הרמב"ם למשנה, הרב יצחק שילת, ירושלים תשנ"ב, עמוד סג (להלן: הקדמה למשנה).

⁵ ראה: מורה הנבוכים, צוואות הספר הזה, מיכאל שורץ, תל אביב תשס"ג, עמוד 19.